

միայն ազատեց մարդիկը սատանայի զե
րութենէն և արժանացոյց իւր որդեգրու-
թեան և երկնից Արքայութեան ժա-
ռանգորդութեան:

Ապաքէն մարդիկ առհասարակ կրկարո-
տին և հետամուտ են մտաց զիւրիմանալի
և ձեռք շօշափելի առարկաներով կազմել
իւրեանց համոզմունքը, ուստի Աստուծոյ՝
առաւել իմանալի գործելոյ և տպաւորե-
լոյ համար իւր Աստուածութիւնը, երկիւ-
ղը, սէրը և այլ ջերմեանդ և բարեպաշ-
տական զգացմունքները մարդկան սրտից
մէջ, և որպէս զի միշտ մեծակշիռ և զիւրի-
մաց ճշմարտութեամբ և իր կամ առար-
կաններով յարաժամ գրգռեն և շարժեն
մարդկան հոգիքը, յարատե սնուցանեն
նոցա սրտից մէջ և ի հոգիս՝ յարգանաց,
զարմացման, ջերմեանդութեան, Աս-
տուածապաշտութեան և Վրիստոնէական
հաւատոյ զգացմունքները, Ահեղ, խոր-
հրդովք կամ խորհրդական միջոցներով
Աստուածային շնորհները վայելելոյ կամ
ընդունելոյ պէտքը անշուշտ ամենակա-
րեօր և անհրաժեշտ է: Որպիսեօք մար-
դիկ զօրաւորագոյն շարժառիթներ և թե-
ւաղրիչներ կունենան բարեգործութեանց
և առաքինութեանց հետեւելոյ, և մի-
անդամայն անձկալոյ անմահերանութեան
ժամանակոյ համար:

Ուրեմն Վրիստոնէական կրօնի մէջ՝
ինչպէս յայտնի կերեւի՝ իբրև ի վերուստ
շնորհեալ ճշմարտութեան պարունակու-
թիւնը մեծագոյն մասամբ խորհրդական
են, այս ինքն զգայական աչաց անիմանա-
լի, և միայն հաւատոյ աչաց տեսանելի և
մտաց իմանալի վարդապետութիւնը, ո-
րովք կնորոգի բարոյագէտ սիրտ իւրաքան-

չիւր մարդոյ, կկազդուրի և կզարդանայ
զերբնական շնորհօք և կը փառաւորի
սրբութեան և կատարելութեան ծայրը
հասնելով, և յետ մահուան կվերափոխի
յերանաւէտ հանգիստ և ի վայելս անմահ
կենաց Արքայութեան երկնից:

Արդ Ահեղեց-ոյ խորհրդ-դք՝ զլեւաւորա-
պէս Էօլն ևն *), որոց մէջ գրեթէ այլ
ամենայն մնացեալքն կը բովանդակուին:
Ահաւասիկ են:

Մկրտութիւնն,

Գլուխն,

Հաղորդութիւնն,

Պարզն,

Ապաշխարութիւնն,

Պսակն, և

Օծումն կամ Այցելութիւն հիւան-
դաց, որոց համար՝ առաջիկայ Յունվարի
ամսաթերթէն սկսեալ՝ կմնայ հետզհետէ
զրեւ և բացատրել:

(Նորոշումներ):

Վահրամ Վարդապետ

Մանկունի:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԹԻՆՈՒՐ ԵՆ ԱՆԱՐԱՅԻ ԵՒ ՏԳՄՈՒՏ.

Յայտնի է, որ մեր նախնի պատմիչներն ինչ
զաւառում իւրեանք բնակուած ու պատմութիւն
են գրած, ևն զաւառի աշխարհագրական զրու-
թիւնները աւելի ճիշտ են ստորագրած. ընդ հա-

(*) Վան ումնք՝ որք աւել և պակաս կտքնին
ցուցանել առանց օրինաւոր փաստի և հակառակ
աւանդութեանց և Վարդապետութեան Ընդհ.
Քրիստ. Եկեղեցւոյ:

կառավարող չհոգի գաւառները սխալ շատ անգամ, Ունիւք ասպատակութիւններ, որ վերջին դարերի աշխարհագիրներն ու պատմաբաններն ևս օտար երկիրներում գրած լինելով խուցերի և գրասենեակների մէջին, նշնպէս սխալուած են, Օրինակի համար, որ մեր էս յօդուածին կվերաբերի, բազմախառ 4. Ինձիճեանն տպեալ Վենետիկ 1822 ամի Ստորագրութիւն էին Հայաստանեայց, երես 493, Հայաստանի Հին մայրաքաղաք Արտաշատն, որ Մեծամօր և Երասխ գետերի խառնուելոյ տեղն էր, շփոթելով Արտաշատ բերդի կամ գիւղաքաղաքի և երբեմն քաղաքի հետ, որոնք Դուին քաղաքի մօտն են, երկար թարթափելով մեր և այլազգի մատենագրութիւնների մէջն, ի վերջոյ տարակուսուած ասում է «Առ ո՛չ ինչ գրեմք վիճիպակս և զտատանալ կարծիս. . . օտար ազգաց, որոց դժուարին է կատարեալ ի վերայ հասանիլ տեղեկութեան հեռաւոր աշխարհաց. բայց զի՞նչ ասացուք զմերոց ոմանց մատենագրաց, որոց տարածայնեալ ի նախնեաց, զԴուին կարծեն լինիլ Արտաշատ, ՝ Հռոտով կոսեններ, որ ինքն աւելի է տարածայնիւ քան զթէ մեր ինչ ինչ մատենագիրն:

Սրա նման էլ ներկայ 1872 ամի՝ 7 Փետրվարի № 7. Թիֆլիզու Մշակ օրագրումը կարդացի մին յօդուած «Երկրորդ նամակը Պարոն Բաֆին ուղղւորութիւնից Պարսկաստան», վերնագրով, որի մէջը նկարագրում է նա Խոյ քաղաքում ինչպէս ականատես Ղօթուր 1) գետի ափի մին մատուռի տխուր կերպարանքն, և աւելացնում է իւր անգրագէտ ուղղեցոյցի ասելով, իրր թէ էս մատուռի մօտը լինի պատահած սրբոց Վարդանանց պատերազմը, և համոզվում, երբ Դուղլաղի ստորոտումը թաւալած քարաժայռի վերայ տեսնում է ծակեր. և ուղղեցոյցի հաստատելով, որպէս թէ

սուրը Վարդանն է իւր նետերովը ծակոտիկ էն գունք: Հարունակում է յետոյ մին աղբիւրի նկարագրութիւնն, որի մէջին Մահմետական կնանիքը լողանում են եղած, և սրանցից մինի ասելով, իրր Վաղանֆարն (Վաղան ֆարն) այն ինչ փախլեմանը այս տեղ է իւրեանց պապերին սպանել և թէ ամեն Ուրբաթ երեկոյ Մահմետականները ճրագ են վառում աղբիւրի վերայ ընկած քարի վերայ: Ի վերջոյ եզրակացնում է թէ «Ես նայեցայ, խիստ հաւանական է մտածել թէ Վարդանանց պատերազմը՝ կամ՝ սրբոցն Վարդանանց նահատակութիւնն եղել է վերոյիշեալ մատուռի մօտակայ քումը, այս ինքն Ղօթուր (Ղօթուր) գետի ափերու մօտ, որ կարծվում է պատմական Տըղմուտը, ՝ Եւ թէ ՝ թէպէտ Հայերից շատերի կարծիքը այդ է, պատերազմի Մագուայ (Մակույ) դաշտումը լինիլը, բայց այդ կարծիքը տարակուսական է, բայց առաւել հաւանական է թէ պիտաւոր . . . պատերազմը եղել է Դուղլաղի (աղահանքի) հարաւային կողմումը, այն նուիրական աղբիւրների 2) և այն ըստ աւանդութեան, նետերով ծակոտեկալ քարաժայռի մօտակայքումը 3), ուր փոքր ինչ Ղօթուր գետը իւր պղտոր լղային և ցեխոտ . . . յատակով ձեւացնում է մին հեղեղատ, որին այլ անուն անյարմար է տալն քան Տղմուտ ելն. և ինչ, »

Զարմանք է թէ ինչպէս Պարոն Բաֆին առանց թերթեւու ազգային պատմութիւնները, մին անգրագէտ ուղղեցոյցի և Մահմետական պառաւկնոյ խօսքովն . . . և գետի անունն սխալված տառադարձութիւնովը, իւր մտացածին կարծիքովը, աշխատում է յանկարծ հերքել կամ պարզն ասած, ստել ականատես և ժամանակակից պատմաբանների գրածները, որոնք յայտնի ասում են, թէ Պարսից գունդն նախ Հեր և Զարեանդ էր բանակուած, և էս տեղաց չուեց գնաց Արտաղ գաւառը, և բանակվեցաւ Աւարայի դաշտումը կամ գետի մօտը, Տղմուտ դաշտի կամ

(1) Ղօթուրն, գրվում է Պարսկական Աաֆ տառով, և պետք էր գրել Աթուր, որ կնշանակէ Բորատ Կեր նախնիքները ևս գետը Հոյրէն Կատար են անուանում, 4. Ինձիճեանն Աշխարհագրութեան Հայաստան հատորի մէջը Կատու, երես 250, Թարեւս երեւելի Գաղղիացի ճանապարհորդն և դեսպանն, որ չրեց էս կողմերն 1805 և 1808 թուին, Աթուրայ է անուանում, տպեալ ի փօրէզ 1821 ամին, Հատոր Ա. երես 142:

(2) Մին աղբիւրով է մի միայն:

(3) Պարսիկները ասում են, թէ Արաբացի Մահմադ Հանը ֆէի նետով է ծակոտած:

գետի ամրումը, ուր և հասաւ Հայերի գունդն և եղաւ Վարդանանց պատերազմն 4)։ Ուրեմն անշուշտ հարկաւոր էր Պարոն Բաֆիին որոնել Աւարայրը և Տղմուտը Արտազ զաւառի մէջը, Արտաշատ գիւղաքաղաքէն մին օրվան բացակայութիւնով, և ո՛չ թէ Հեր զաւառի հարաւակողմումը, որ Արտաշատէն չորս օրվան ճանապարհ հեռի է։ Որպէս զի Պարոն Բաֆիի յօգուածը չլինի հեռի տեղերում բնակուած հեղինակներին նոր մոլորութեան պառճառ, վասն որոյ ինչպէս ականատես էն տեղերանքը մտադիր եմ, համեմատելով մեր նախնիքների մատենագրութիւնների հետ աղագոյցանել, թէ նա սխալուած է։

Եթէ իմ հին Պայազիտէն ու Թաւրիզէն ստեպ Խոյ քաղաքը գնալն, էստեղ երկար ժամանակ մնալն, Մակու ճանապարհօրդին, քառասուն և հինգ օր Արտազ զաւառումը շրջելը, էստեղաց վերադառնալը Խոյի կամ Մառականի ճանապարհովը, կրկին էս վերջին ճանապարհովը Մակու գնալն ու էստեղաց Երևան ուղղւորիլը չէին ինձ երաշխաւոր եղած, գարձեալ ես չէի ներել ինձ ձեռնամուխ լինիլ մի հարցի, որի յիշատակն ամեն Հոյ սրտի համար նուիրական է։ Աւելի ևս ինձ երաշխաւոր կլինէր Արտազ նահանգի գետերի, վտակների, գաշտերի, աւերակների, վանքերի և գիւղերի ստորադրութիւններն, որոնք զրած էի 45 օր էստեղանք մնալովս ու շրջելովս, բայց տարաբախտութիւնով 1865 ամի Թիֆլիզ պատահած անկարգութիւնների ժամանակն անհետ եղան, ուստի և այժմ պարտաւորված եմ փարատել Պարոն Բաֆիի անհիմն տարակուսանքն իմ յուշ բերելովս միայն, որք և անկարելին էր մնալ մտքումս եսքան երկար միջոց անցնելէն յետոյ։

Որպէս զի ընթերցողներին աւելի շուտով կարողանամ հասկացնել, յարմար եմ համարում սկսել ուղեւորութիւնն Խորվիրապէն դէպ ի Հեր և Զարեանդ զաւառն, որոց մէջին պէտք է որոնած Աւարայրը և Տղմուտը։

Արտաշատ գիւղաքաղաքն կամ քաղաքն է Խոր – վիրապն, որ Դուին քաղաքին դէմ յանդիման է դէպ ի արեւմուտք։ Թօմաս Արծրունին (տպեալ ի Կ. Պօլիս 1852) երես 337, ասում է, «Եւ արքայն Դագիկ, վաղվադակի հասանէր ի գունն Դունոյ յեղը գետոյն Երասխայ, հանդէպ Վիրապին սրբոյ, յորմէ ելեալ մեծն սուրբն Գրիգորիոս, լուսաւորեալ զՀայաստան աշխարհ, Ղազար Փարպեցին ասում է երես 250. «Զարմիհրահարուխտ սաստիկ և բազում այրելատիր զօրօք դիմեալ, անցանէր ընդ կամուրջ գետոյն Երասխայ, և ի գիւղաքաղաքին որ կոչի Արտաշատ, բնակէր այն օր», Երես 251. «Եւ ճեպով ի վաղիւն դիմէին ի վերայ զօրավարին Վահանայ Մամիկոնէի . . . և հասեալք մօտ ի քաղաքն Դվին, յօրինէր Հաղարաւուխտ զճակատն ըստ օրինի գործոց պատերազմի», նոյն, երես 299, Վահան Մամիկոնէի Հեր և Զարեանդ զաւառէն վերադառնալոյ համար, «Եւ հասեալք յեղը գետոյն (Երասխայ) սաստկապէս ըստ ժամանակի իւրոյ պզտորութեանն և զկամուրջն Արտաշատու գտին աւերեալ, և էր ինչ որ ի տեղեացն բնակչաց, և էր ինչ որ ի սաստկութեանէ ջուրցն դիմեցմանց . . . իսկ քաջ զօրավարն Հայոց Վահան Մամիկոնեան տեսանադրեալ զինքն նշանաւ Խաչին . . . ի ջանէր ի գետն, . . . և ապա մտեալ յոստանըն Դուին», Թ. Արծրունին երես 259. «Մինչ յերեսս երկրի ի վեր մղեալ հանդէպ քաղաքին Արտաշատու, որ Բլուրն նորին ասի, յորում շահաստանն Դուին», Էստունք կարդալէն յետոյ ոչինչ տարակուսանք չէ մնում, թէ Արտաշատ քաղաքն կամ գիւղաքաղաքն էր Դվին քաղաքի մօտ, այս ինքն Խորվիրապը, ուր և կայ այժմ էս նուիրական տեղը, ուստի չուեց գնաց սուրբ Վարդանանց բանակն (Պատմ. Զամէ. հատ. Բ. երես 67). ուրեմն սկսենք Հայերի գունդի ուղղւորութիւնն, որ միայն էս ճանապարհովն կարող էր չուելն, այս ինքն, Խոր – Վիրապի մօտիցը որ Երասխն անցկենալիս, պէտք է խառնվի գետի աջ կողմումը էն ճանապարհին, որ գալիս է Մասիսի տակէն ու գնում է Արտազ, էն տեղաց Հերու Այս ճանապարհն փակուած է իւր աջակողմէն բարձր լեռների ստորոտ-

(4) Ղազար Փարպեցի, տպեալ Վենետիկ, 1793 թիւն. երես 118–124, եղիւ է. 2։

ներովն, և ձախակողմէն, Երասխէն՝ Երբեմն նեղ, երբեմն լայն ձանապարհով հինգ փարսան դէպ ի հարաւ գնալէն յետոյ, դուրս ես գալիս Մակուի ընդարձակ դաշտն, որի արեւելեան կողմումն է այժմ Ռուսաստանի պատկանեալ Շարուր պատմական դաշտն, և սրանց բաժանում է Երասխն, Մակուի գետը իւրեան անուշով դաշտի մէջէն անց է կենում թափվում Երասխի մէջը, և Մակուն էլ շատ հեռի է վրան որոյ և հիմի անուանում են սրան Մակուի դաշտ, որ հիւսիսէն պատած է Մասիսի ստորոտների մեծամեծ լեռներովը. արեւմտէն Սանատրուկ, նախնիքներէն անուանած լեռնովը, իսկ հարաւէն մի մասն ըլլերներով, իսկ միւսն է տափարակ դաշտ, խառն Վարոյ-Չեղդին գեղի դաշտի հետ Երասխի ափէն մերձ չորս ժամ գէպի արեւմուտք գնալէն յետոյ, հասնում ես Մակուի ձորի բերանի կարմունջն, էս տեղաց էլ մին ժամ ընթանալով հասնում ես Մակուի քաղաքն կամ բերձն: Իսկ Երասխի մօտէն, այս ինքն Խոր - Վիրապէն եկած նեղ ձանապարհի ելքէն դէպի հարաւ արեւմուտք դաշտի մէջովն մերձ 4 - 5 ժամ գնալէն յետոյ, երբեմն փոքր ըլլերների կողքովն, երբեմն փոքր ձորերի մէջովն անցնելով, հասնում ես Վարայ - Զիաղին գեղը կամ դաշտն, որի արեւմտեան կողմում է Ակ - սու ասուած գետն, Վարայ - Զիաղինի մօտիցը երևում է երրորդ մին դաշտ, աւելի երկար ու լին շրջակայ պատած լեռներով, որին էսօր կոչում են Զօրսի դաշտ, և հնումն Աւարայրի: Սրա համար յետոյ կիսօսներ:

Մակուայ դաշտն անշուշտ չէ Աւարայրին և ճշ Տղմուտ դաշտը, ըստ որում չէ շրջակայ ու անյարմար է պատերազմի համար: Էս դաշտն պէտք է լինի, ըստ ասութեան Թագէոս առաքելոյ վանքի միաբանների, Գերատոյ դաշտն, ինչպէս և զիրքն ևս հաստատում են, և որի համար Ինճիճեանն Ստորա, Հին Հայաս. երես 222, ասում է. «Գընայր նա (տիկինն Սիւնեաց) ի դաշտէն Գերատոյ որ առ Սանատրուկ քաղաքաւ Արտաղ գաւառի անցանել ընդ գաւառն Նախճաւանու ի Սիւնիս», Էս դաշտի արեւելեան կողմումն այս ինքն Երասխի ձախումն է և Հացունեաց դաշտն, որ է այժմ Ռուսների կարանձին ու մաքսատունը Շահ - թախթ ասացեալն, որ Նախիջևանէն 22-24 վերստ

հեռի է: Հացունեաց Խաչի պատմութեան մէջը յիշվում է (պատ. 2ամ. հատ. Բ. երես 532). «Եւ յոչ կալ Խոսրովու ի դաշտին, սպան զնա Հերակլ, և եկն յաշխարհն Հայոց, և ընակեցաւ ի դաշտին Գերատոյ մերձ ի քաղաքն Սանատրուկ Շաւարշայ», Շաւարշանէն երկու ձանապարհ կայ գնալոյ Նախիջևան, մինն է Մակուայ դաշտիցը անց կենալ գնալ Վարայ - Զիաղինի առաջնովն Մառական, և էս տեղաց խոր ու փոր, քարքարոտ, դժուարանցանելի Շամբոյ ձորովն անցնել Երասխն, մօտիկ Զուղայ և էն տեղաց Նախիջևան, Միւսն է Մակուայ դաշտէն քանի մի ժամ գնալ հասնել Շահ - թախթ և անտի Նախիջևան: Առաջինն է չորս օրվան, երկրորդն մի օր ու կես վան ձանապարհ, Շարունակներ մեր ուղղութեամբ լինեն դէպ ի Հեր, այս ինքն Խոյ:

Վարայ - Զիաղինէն, անցանելով Ակ - Զայ գետն, երբ գնում ես դէպի Հեր գաւառն, աջ և ձխակ ընկած են բարձր ու ցածր ըլլերներ, լեռներ, անջուրի հովիտներ, տեսնում ես քանի մի զիւղեր ձանապարհից հեռի. հինգ մղոնաչափ հեռանալէն յետոյ բարձրանում ես մին դարի դուռ, շուռ ես գալիս ընկնում մի տափարակ զառ ի վայր դաշտի վերայ, աչքիդ երևում է Խոյի այգեւէտ, ընդարձակ հովտաձև դաշտն, որի վերայ քանաչափ գեղեր են ընկած, և էս տեղ մինչև Խոյ, որ մղոնէն աւելի կլինի, դարձեալ գետ չկայ, Խոյի բերդի մօտերումը Վոտոր գետը անցանելով, գնում ես երեք քառորդ ժամ արքունական ձանապարհով արքունական այգիի առաջնովն, Վաղան - Փար փահլէվանի, այս ինքն Մահամատ Հանիֆիի ասացեալ ուխտատեղի մօտովն փոքր փոքր բարձրանում մի դարի վերայ, շուռ գալիս ընկնում ըլլերների մէջը, և ապա Զարեանդ գաւառի, այս ինքն Գիլման, Խոսրովայ և Հաֆթվան գեղերի դաշտն, Խոյէն մինչև Գիլման մին օրվան ձանապարհ է այս ինքն 5 - 6 փարսախաչափ:

Բերրի և այգիներով լիւրը այժմեան Խոյ քաղաքի դաշտն է մեր պատմիչների Հեր, Խեր կամ Խերսկան գաւառն, որ ունի իւր համանուն Խոյ կամ Խեր քաղաքն, Թօմաս Արծրունին ասում է երես 255. «Եւ եղև ի գնայն Գերիկին ի ձմեռոցս Վասպուրական իշխանացն, ձանապարհ ա-

